

Bijbels en Talmoedisch ABC (5)

De Farizeeën doorbraken priesterlijke monopolies

Een serie bijdragen rond Bijbeltheologische kwesties. De lezer wordt van harte uitgenodigd vragen of reacties aan ons door te spelen (zie adresgegevens in het colofon).

Onlangs viel het F-woord weer. In een column in NRC/Handelsblad gebruikte Elsbeth Etty het woord Farizeeër als vileine karakteristiek voor ambtelijke droogstoppels met een gespleten hart. Dat taalgebruik hebben we te danken aan de christelijke polemiek tegen de Farizeeën en hun navolgers, de rabbijnen. Die polemiek is in onze taal een eigen leven gaan leiden. Maar wie waren die Farizeeën dan wel? En waarom riepen ze zoveel reactie op?

Het zijn vooral de geschiedkundige werken van Flavius Josefus die ons informeren over de Farizeeën. Josefus is de Romeinse naam van de priester Matthia ben Josef. Hij was generaal in Galilea tijdens de opstand van 66 na Chr., liep over naar de Romeinen, genoot patronage onder keizer Vespasianus en het Flavische huis en schreef in Rome achtereenvolgens *Joodse Oorlog* en *Joodse Oudheden*. In zijn werken wil hij aantonen dat de eerste Joodse Oorlog (66-70 na Chr.) niet de schuld was van de Farizeeën en verdedigt hij de Joden tegen antisemitische vooroordelen. In een beroemde uitweiding biedt hij een blik op het Joodsreligieuze landschap:

Er zijn drie filosofische Scholen onder de Joden. De aanhangers van de ene zijn de Farizeeën en van de tweede de Sadduceeën. De derde stroming is die van de Essenen die de naam hebben zich in eerbiedwaardige levenswandel te oefenen (Joodse Oorlog 2:119, vertaling Van der Horst).

Deze driedeling berust op de voor zijn Romeinse lezers bekende driedeling van de filosofie in drie scholen, de Stoa, de Epicureeërs en de Peripatetici. Elders vermeldt Josefus een 'vierde filosofie', Farizeeën die zich onderscheidten doordat zij de hoogste waarde toekenden aan politieke vrijheid. Deze waren verwant aan de Zeloten, de Joodse vrijheidsstrijders, en representeerden de radicale vleugel van de Farizeeën. Blijkbaar is de driedeling minder scherp.

KENMERKEN

Josefus typeert de Farizeeën als filosofen van het midden, bijvoorbeeld in hun opvatting over menselijke vrijheid en Goddelijke voorzienigheid:

Van de twee eerstgenoemde groepen worden de Farizeeën beschouwd als degenen die met precisie de wetten uitleggen en de belangrijkste School vormen. Zij schrijven alles aan het noodlot en aan God toe en ze zijn van mening dat het voor het grootste deel van de mensen afhangt of men goed handelt of niet, maar dat in alles het lot wel meewerkt. Volgens hen is iedere ziel onvergankelijk, maar alleen die van goede mensen mogen overgaan in een ander lichaam, terwijl de zielen van slechte mensen met een eeuwige straf gestraft worden (...) De Farizeeën hebben onderling goede verhoudingen en streven ook naar harmonie met de rest van de gemeenschap (Joodse oorlog 2:162-166, vertaling van de Horst.)

Farizeeën streefden naar een harmonieuze samenhang en geloofden zowel in individualiteit als in een zekere mate van

lotsbeschikking. Hierin klinken stoïsche waarden en noties door. Verder geloofden zij in opstanding uit de doden, een Joodse opvatting die zich in de loop van de Tweede Tempelperiode ontwikkelde. De vraag naar de verhouding tussen vrijheid en noodlot (fatum) lijkt ingegeven door de pagane filosofie. Maar ook de rabbijnen kenden dit probleem:

R.Akiva zei: Alles is voorzien maar keuzevrijheid is gegeven en alles wordt geoordeeld naar genade en alles is naar de meerderheid van daden (Misjna, Avot 3:16).

WETSUITLEGGERS

Dezelfde paradox van vrijheid en voorzienigheid die Josefus toekent aan de Farizeeën keert hier terug, zij het in de ethisch/religieuze samenhang van geboden en goede werken. Essentieel is echter dat zij wetsuitleggers zijn en dus een geschoolde elite. Inderdaad, farizeeën en rabbijnen maken scherp onderscheid tussen Thorastudenten en onwetenden, 'am ha'arets'.

In het later geschreven *Joodse Oudheden* verwijst Josefus weer naar de Farizees wetstraditie:

Maar nu wil ik uitleggen dat de Farizeeën enkele wetten hebben overgeleverd aan het volk vanuit de leer van de vaders die niet staan geschreven in de wetten van Mozes (...) (Joodse Oudheden 13:297; vert. Meijer).

De Farizeeën kenden naast de Bijbelse boeken een mondelinge overlevering, de leer van de vaders. Deze leer zou door de rabbijnen de mondelinge Thora worden genoemd en haar neerslag vinden in de Talmoedische literatuur.

Studie van de Thora is de basis van de Farizees religiositeit. De Tempeldienst vormde zo niet langer de basis van het Jodendom. Je kunt met enige goede wil zeggen dat de Farizeeën hierin de voorzitters waren van de profetische traditie. Immers, bij de profeten klinkt scherpe kritiek op

Jezus discussieert met enkele Farizeeën, Joden met wie hij verwant was (naam van de kunstenaar onbekend).

offerdienst die niet gepaard gaat met eisen van recht en met het beoefenen van erbarmen. De Farizeeën probeerden die wat abstracte profetische noties handen en voeten te geven in het dagelijkse leven. Die praktische filosofie, gepaard aan de gedachte dat studie een vorm van eredienst is, zou de basis leggen voor het voortbestaan van het Jodendom na 70, onder leiding van de rabbijnen.

MONOPOLIE DOORBROKEN

De Farizeese praxis van studie doorbrak het priesterlijk monopolie op de Thora dat sinds de terugkeer uit de Babylonische ballingschap in hun handen was geweest. Met de Farizeeën kwam een beweging op gang waar Thorastudie open stond voor iedereen die dat wilde en die dat kon. Daarmee bood de beweging een unieke mogelijkheid voor de zich ontwikkelende, stedelijke middenklasse van ambachtslui, handelaren en getalenteerde enkelingen. Josefus benadrukt dat deze School de meest invloedrijke is:

Op grond van die opvattingen genoten de Farizeeën bij het gewone volk veel vertrouwen. Bij alles wat te maken heeft met gebedsuitoefeningen en offerritueel handelden de mensen overeenkomstig hun instructies (*Joodse Oudheden* 18:15; vert. Meijer).

Maar dit was de uitkomst van een lang en ingewikkeld proces. De politieke invloed van de Farizeeën wisselde met de voorkeuren van de Hasmonese vorsten. Onder Johannes Hyrkanus (134-104 voor Chr.) valt waarschijnlijk hun ontstaan als protestpartij. Diens opvolger Alexander Jannaeus (103-76 voor Chr.) keerde zich fel tegen hen en voegde zich naar de priesterlijke Sadduceeën. Maar op zijn sterfbed waarschuwde hij zijn opvolgster, koningin Salome Alexandra (76-67 v. Chr.), dat zij naar de Farizeeën moet luisteren. Dat deed zij ook.

Met de korte burgeroorlog tussen de laatste Hasmonese troonpretendenten en de komst van Pompeius (63 voor Chr.) in Judea is het politieke lot van de Farizeeën beslecht. Onder Herodes de Grote (63-4 v. Chr.) transformeerden zij naar een vooral religieuze groepering van leraren die mensen opriepen typisch priesterlijke praktijken als rituele reinheid en geboden als het afdragen van tienden serieus te nemen.

In deze periode zijn de broederschappen te plaatsen, religieuze verenigingen van Joden die studie en praxis combineerden door het verrichten van goede werken en het houden van gemeenschappelijke maaltijden. Was Jezus tijdens de shabbatsmaaltijd te gast bij een dergelijke broederschap en werd daar zijn kennis van de Thora beproefd (Luc 14)?

HILLEL EN SHAMMAI

Twee legendarische leraren legden de basis voor de rabbijnse beweging na 70, Hillel en Shammai. Hillel de Oude was waarschijnlijk afkomstig uit Babylonië. Hij studeerde in Jeruzalem bij Avtalya en Shemaya en ontwikkelde zich tot de belangrijkste Farizeese leraar. Hij stierf rond het jaar 10. Zijn leer is doordrenkt van een uniek Bijbels humanisme dat open staat voor filosofische wijsheid, zoals de idee van de mens als microkosmos:

Als ik hier ben is alles hier; als ik niet hier ben is niets hier (*Babylonische Talmoed, Soekka* 53a).

In een parallel van deze spreuk betrok Hillel zelfs Bijbelse woorden op zijn eigen persoon. Hij koesterde inderdaad een verheven zelfbeeld:

Als ik niet voor mezelf ben, wie dan wel? En indien alleen voor mezelf, wat baat het? En indien niet nu, wanneer dan? (*Misjna,*

Avot 1:17.)

Verheven individualiteit en betrokkenheid op anderen sluiten elkaar niet uit. Mildheid en afkeer van oordelen zijn hem eigen. Maar hij was kritisch ten aanzien van religieuze pretenties en voerde een ironische polemiek tegen de corrupte priesterklasse:

Wees als de leerlingen van Aaron, vrede liefhebbend en vrede najagend, de mensen liefhebbend en hen nader tot de Thora brengend (*Mishna, Avot* 1:12).

Dat is namelijk wat de priesters in zijn ogen niet doen, mensen nader tot de Thora brengen.

GULDEN REGEL

Hillel is legendarisch vanwege zijn vermeende pedagogische en psychologische kwaliteiten. De rabbijnse traditie schrijft aan hem ook de 'gouden regel' toe. In een befaamde anekdote vraagt een niet-jood Hillel de Thora weer te geven 'terwijl hij op één voet staat', dat wil zeggen, in één beginsel:

Wat jij niet wilt dat jou gebeurt, doe zo ook niet aan een ander. De rest is uitleg. Ga nu en leer (*Babylonische Talmoed, Shabbat* 31a).

De historiciteit van dit verhaal is onzeker, al gaat dit humanisme zeker op Hillel terug. Hillel vertrouwde op het inzicht van de gemeenschap en wees op de gangbare praktijk om problemen te beslechten:

Hillel zei tot hen: leg je neer bij wat het volk doet. Heilige Geest is op hen, al zijn ze geen profeten, ze zijn profetenkinderen (*Tosefta, Pischta* 4:1-2).

Zijn opponent Shammai, die stierf in het jaar 30, geldt als formeler en strakker. De shabbat was voor hem zo heilig dat hij zich de gehele week op haar komst voorbereidde. Van hem is de volgende lijfspreuk bekend.

Maak van je Thorastudie een vaste gewoonte en ontvang iedereen met een vriendelijk gezicht (*Mishna, Avot* 1:12).

TWEE HUIZEN

Naar deze leraren zijn twee Huizen (Bet) genoemd, feitelijk twee stromingen in de laat-Farizeese en vroeg-rabbijnse beweging. De Huizen voeren meer dan 250 discussies, voornamelijk over halachische (Joods-wettelijke) aangelegenheden. De Talmoed karakteriseert hun debatten als 'disputen omwille van de Hemelen (=God)', en deze disputen zullen niet worden beslecht tot de komst van de Messias, ook al gaat de halacha volgens Bet Hillel:

Drie jaren waren Bet Hillel en Bet Shammai verwickeld in een controverse. Deze zeiden: de halacha is zoals wij leren. En deze zeiden: de halacha is zoals wij leren. Ging een hemelse stem uit en zei: deze en deze zijn de woorden van de levende God, maar de halacha is volgens de woorden van Bet Hillel (*Babylonische Talmoed, Eroeveen* 13b).

Essentieel is dat de Farizeese traditie blijkbaar in staat was om pluriformiteit en meningsverschillen te waarderen, al zullen enkele Shammaieten dit niet als ideale situatie hebben gezien. Dankzij dit pluralisme was men in staat de eenheid te bewaren zonder in rigoureuze machtspolitiek of sektarisme te vervallen. Dit verklaart het succes van de Scholen.

De School van Shammai stond een benadering van de Joodse wet voor die zich baseert op waarneembare feiten en die de verhouding tot God centraal stelt. De Hillelieten waardeerden menselijke intenties en onderstreepten de verhouding van de mens tot zijn naaste. Zij legden een zekere prioriteit bij menslievende handelingen. Bet Shammai had daarbij meer oog voor de sociale identiteit en voor de

De Knessetmemora van de Israëlische kunstenaar Benno Elkan (1877-1960). Het kunstwerk brengt de Joodse geschiedenis in 29 motieven tot leven. Hier een afbeelding van Hillel de Oude aan wie door een niet-Jood werd gevraagd hem de kern van de Thora uit te leggen 'terwijl ik op één been sta.

Bijbelse eis van heiliging. Waarschijnlijk zijn zij identiek aan de 'vierde filosofie' van Josefus. In hun midden bevonden zich sympathisanten van de Zeloten. Shammaieten menen dat een mens over een goed karakter moet beschikken, wil hij Thora gaan studeren, de Hillelieten achten zelfs zondaars geschikt:

Bet Shammai zegt: men onderwijze een mens slechts wanneer hij wijs is en bescheiden en van goede afkomst en geschikt.

En Bet Hillel zegt: iedere mens moet men onderwijzen, want er waren veel zondaren in Israël en die werden dicht bij de studie van de Thora gebracht en uit hen kwamen rechtvaardigen, getrouwen en zuiveren voort (Abot de Rabbi Nathan A 3 (ed. Schechter, p.7b-8a).

LOUTERINGSFASE

Thorastudie is dus in staat een slecht mens op het goede pad te brengen. Die strikte versus coulante benadering van het menselijk tekort komt ook in hun theologie tot uiting: *Bet Shammai zegt: drie groepen zijn er, één voor eeuwig leven (de volkomen rechtvaardigen)*

en één voor verbranding in hun eeuwig verblijf: dat zijn de volkomen slechten.

De middelmatigen onder hen dalen af naar de hel en ze roepen hun gebed uit en gaan zo weer omhoog en zijn genezen, zoals is gezegd: 'Die derde zal ik in het vuur brengen en smelten zoals zilver wordt gesmolten en louteren zoals goud wordt gelouterd. Dan zal hij Mijn Naam aanroepen en Ik zal hem tot God zijn' (Zach 13:9)

Bet Hillel zegt: Wie rijk is aan liefde, richt zich naar liefde en over hen zegt David: 'Ik heb lief, ja de Heer heeft mijn stem gehoord' (Ps 116:1) (Tosefta, Sanhedrin 13:3; Babylonische Tal-

moed, Rosj Hasjana 16b/17a).

Bet Shammai onderstreept een helder onderscheid tussen goed en kwaad. De meeste mensen, die tot de midden-groep behoren, zullen dan ook na hun dood een louteringsfase doormaken. Bet Hillel meent dat Gods liefde het menselijke tekort zal aanvullen.

JEZUS

Anders dan vaak wordt gedacht was Jezus verwant aan de Farizeeën. Hij deelde hun opvattingen over de naastenliefde als kern van de Thora, de onsterfelijkheid van de ziel en de hoop op lichamelijke opstanding (Mc 12:18 e.v.; vgl. Hand 23:6-8). Fel was hij waar het hun aanspraak op religieus leiderschap betrof. Hij beriep zich op zijn bijzondere verhouding tot de Vader en wees alle andere aanspraken, bijvoorbeeld op een 'traditie van de vaderen' (Mc 7:5,13) radicaal af. Hier klinkt een absolute door die aan de profetie doet denken.

Interessant is het waar te nemen dat het verwijt van huichelarij niet alleen in het Nieuwe Testament klinkt, maar ook in rabbijnse bronnen. Ongetwijfeld was men zich bewust van de kwetsbaarheid van religieuze machtsposities. Vaak wordt vergeten dat het een Farizeeër was, Rabban Gamaliël, kleinzoon van Hillel, die de christenen in bescherming nam tegen de Sadduceeën (Hand 5:34-39).

De voornaamste reden van de christelijke afkeer van de Farizeeën is dan ook gelegen in religieuze concurrentie. Joodse christenen wezen het religieuze leiderschap van de Farizeeën en de rabbijnen af. Dat was nog geen probleem zolang het een interne Joodse ruzie betrof waarin ook de opponenten hun kaarten konden uitspelen. Dit explosieve mengsel kwam tot ontbranding toen het christendom een machtspositie verkreeg en de Farizeese positie identificeerde als Jodendom. Hier ligt het venijn in de spreekwoordelijke afkeer van Farizeeën in de Nederlandse taal. Dat taalgebruik reactiveert anti-judaïsme.

ERIC OTTENHEIJM